

«...ПЕРШИЙ ЗАКИНУВ У МЕНЕ ЗЕРНО
СВІДОМОСТІ УКРАЇНСЬКОЇ» (ЛЕОНІД
СМОЛЕНСЬКИЙ У СПОГАДАХ
ЄВГЕНА ЧИКАЛЕНКА)

Стаття присвячена взаємовідносинам Леоніда Смоленського з Євгеном Чикаленком. Проаналізовано спогади останнього, які є основним джерелом з досліджуваного питання. У них знаходимо чисельні дописи, у яких автор надзвичайно позитивно характеризував Л. Смоленського як викладача та громадського діяча. У 70-х рр. XIX ст. Є. Чикаленко був учнем Л. Смоленського і в спогадах неодноразово підкреслював його вплив на формування свого патріотичного світогляду, а в 90-х рр. належав до Одеської громади, лідером якої був його колишній вчитель.

Ключові слова: Євген Чикаленко, Леонід Смоленський, національна ідентичність, Одеська громада, спогади, джерелознавство.

"...THE FIRST TO THROW IN ME A SEED OF
UKRAINIAN CONSCIOUSNESS" (LEONID
SMOLENSKY IN THE MEMOIRS
OF YEUVHEN CHYKALENKO)

The article is devoted to the relationship between Leonid Smolensky and Yevhen Chykalenko. The memoirs of mentioned before are the main source of the sub-

ject under study, were analyzed. In them, we find numerous posts in which the author characterized L. Smolensky as a teacher and public figure in an extremely positive way. In the 70s of the 19th century E. Chykalenko was a student of L. Smolensky and in his memoirs repeatedly emphasized his influence on the formation of his patriotic worldview, and in the 90s he belonged to the Odesa community, the leader of which was his former teacher.

Key words: Yevhen Chykalenko, Leonid Smolensky, national identity, Odesa community, memoirs, the source studies.

Остання третина XIX ст. – початок XX ст. займають особливе місце в українській історії. Саме в цей час український рух набрав «виразно політичного забарвлення»¹. Різко активізувалися процеси формування модерної української нації. Їх активним учасником був відомий український суспільний та громадський діяч Євген Чикаленко. Метою статті є спроба з'ясувати вплив знаного одеського педагога та лідера місцевої Одеської громади, Леоніда Смоленського, на формування української національної ідентичності Є. Чикаленка.

Серед українських вчених, які досліджували історію Одеської громади варто згадати Олександра

¹ Лисяк-Рудницький І. Інтелектуальні початки нової України / Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. Т. 1. Видання 2-е. Київ: Дух і Літера, 2019. С. 241.

Рябініна-Скляревського¹, Олександра Болдирєва², Світлану Чмир³, Андрія Катренка⁴, Аллу Кучеренко⁵, Ганну Красніцьку⁶. У працях цих істориків неодноразово згадується і Є. Чикаленко, який у 1894-1900 рр. жив в Одесі й теж був членом місцевої громади.

Напевно найбільше до вивчення постаті Л. Смоленського доклалися О. Болдирєв та Олександр Музичко⁷. Відтак, для нас саме їх праці стали основним джерелом біографічних відомостей про Л. Смоленського.

Про вплив Л. Смоленського на формування національної свідомості Є. Чикаленка писали у своїх

¹ Рябінін-Скляревський О. З життя Одеської громади 1880-х років // За сто літ. 1929. Кн. 4. С. 161–180.

² Болдирєв О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. URL: https://web.archive.org/web/20091027090613/http://geocities.com/doctorpro2002/boldyrev/hromada__1.htm (дата звернення: 22.01.2023).

³ Чмир С. Г. Одеська громада в українському національному русі (кінець XIX – початок XX ст.) // Південна Україна XX століття: Записки науково-дослідної лабораторії історії Південної України ЗДУ. Вип.1 (4). Запоріжжя, 1998. С.107–114.

⁴ Катренко А. Одеська громада 70-90-х років XIX ст. // Київська старовина. 1998. № 2. С. 84–95.

⁵ Кучеренко А. А. Діяльність «Громад» Півдня України по розгортанню українського культурно-освітнього руху у другій половині XIX ст. // Наукові праці: науково-методичний журнал. №6. 2002. Т.17. Вип.4. С.67–73.

⁶ Красніцька Г. М. Створення та діяльність Одеської громади на теренах України // Гілея: наук. вісн. 2016. № 104. С. 18–20.

⁷ Музичко О. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці // Чорноморська минувшина. Одеса. Вип. 6. 2011. С. 66–78.

працях Дмитро Дорошенко¹, Юрій Хорунжий², Інна Старовойтенко³, Володимир Панченко⁴, О. Музичко⁵, Микола Суховецький⁶, Юрій Митрофаненко⁷.

Л. Смоленський народився у 1844 р.. У 1866 р. закінчив історико-філологічний факультет київський університету Св. Володимира і став викладачем історії та географії Рішельєвського ліцею в Одесі. Як педагог він був дуже популярним, «викладав практично у всіх приватних навчальних закладах міста: чоловічих – Ставила-Стародубцева, Соколовського, Хотовицького, фаяга, в жіночих – Матео, Гаденшільд-Кларк, Дмитревської, Васкевич, Пиллер і Відінської. Крім того, 29 років життя віддав Одеській юнкерській

¹ Дорошенко Д. Євген Чикаленко. Його життя і громадська діяльність. Прага: Видання Фонду ім. Євгена Чикаленка при Українському Академічному Комітеті, 1934. С. 13.

² Хорунжий Ю. Євген Чикаленко – меценат, видавець, мемуарист / Хорунжий Ю. Мужі чину: історичні парсуни. 2-ге вид. Київ: Видавництво імені Олени Теліги, 2005. С. 90.

³ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. Київ: Темпора, 2009. С. 8.

⁴ Панченко В. Літописець Чикаленко / Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Київ: Темпора, 2011. С.12–13.

⁵ Музичко О. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці // Чорноморська минувшина. Одеса. Вип. 6. 2011. С. 69–70.

⁶ Суховецький М. Другий побут Євгена Чикаленка в Одесі. URL: <https://chornomorka.com/archive/21255/a-51.html> (дата звернення: 05.01.2023).

⁷ Митрофаненко Ю. Вплив Єлисаветградського інтелектуального кола на розвиток національної свідомості Євгена Чикаленка. URL: https://scholar.google.com.ua/citations?view_op=view_citation&hl=uk&user=CASvI3gAAAAJ&cstart=20&pagesize=80&citation_for_view=CASvI3gAAAAJ:a0OBvERweLwC (дата звернення: 04.01.2023).

школі»¹. Маючи потребу в коштах Л. Смоленський давав і приватні уроки, а також читав лекції з історії в багатьох одеських гуртках самоосвіти.

Педагогічний та ораторський талант Л. Смоленського підкреслюють спогади його учнів та слухачів. Причому ті характеристики, якими сучасники винагороджували Л. Смоленського є надзвичайно промовистими. Вони називали його ««біблійним пророком», “Богом, якому всі вклонялися”, “кумиром”, “філософом-проповідником”, “солнцем семьи педагогов”, “самым честным, умным борцом за свободу”, “батько украинцев”, “упорнейшим украинофилом”, “равви-вчителем”, “творцем легенди”»². Цікавим є опис одного із занять відомого викладача: «години лекцій Смоленського в молодшому класі – то було велике свято не тільки для всіх старших класів, а й для офіцерів, викладовців і, навіть, їхніх родин. Як тільки, наприклад, пролунала чутка, що буде лекція на тему “Боротьба кляс в Римі”, то всі інші заняття припинялись – слухачі лавою вливались до головної аудиторії. Публічність заповнювала не лише парти, а розташовувалась на вікнах, на підлозі – де хто міг. На сходах же викладовцевої катедри при-

¹ Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. URL: https://web.archive.org/web/20091027090613/http://geocities.com/doctorpro2002/boldyrev/hromada__1.htm (дата звернення: 22.01.2023).

² Цит. за: Музичко О. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці. С. 70.

мощувався сам начальник школи»¹. Одна з учениць Л. Смоленського писала: «Свої глибоко продумані переконання він висловлював палко, із захопленням. Його гаряча промова, без риторичних окрас, що іскрилась яскравими спалахами гумору, блискучими аналогіями, несподіваними зворотами, захоплювала слухачів. Слухаючи Смоленського, здавалось, ніби в душній кімнаті прочинили вікна і повіяло свіжим повітрям...», а знаний у майбутньому мовознавець та літературознавець, Дмитро Овсянико-Куликовський, який бував на лекціях Л. Смоленського, згадував, що «Материал (исторический и географический) в его изложении как-то сам собою укладывался в голове учеников, и все его части постепенно располагались в стройном порядке, образуя гармоническое – я ска- зал бы мастерское – архитектурное целое»².

Під вплив Л. Смоленського потрапив і юний Є. Чикаленко. Ще у 1870 р. в Одесі почалося його навчання в приватному пансіоні «англійця пана Рандаля». А безпосереднє знайомство зі Л. Смоленським відбулося через три роки. Тоді новим власником пансіону став Е. Соколовський, який підібрав нових викладачів. Одним з них і був Л. Смоленський. Свої враження про його викладацький талант

¹ Там само.

² Цит. за: Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. URL: https://web.archive.org/web/20091027090613/http://geocities.com/doctorpro2002/boldyrev/hromada__1.htm (дата звернення: 22.01.2023).

Є. Чикаленко описував так: «найвидатнішим учителем був всіма поважаний і любимий учитель історії Леонід Анастасійович Смоленський, відомий педагог на всю Одесу. Коли він входив у класу, то все затихало, наче завмирало, і найого лекції раз у раз заходили інші учителі, а часто й сам директор та його жінка і сідали на задніх партах слухати... Ми, учні, завжди, було, й незчуємось, як мине година і дзвінок, на наш жаль, перебує інтересне оповідання Смоленського»¹. Про те, що Л. Смоленський був улюбленим педагогом батька згадувала і його донька Ганна, яку Є. Чикаленка відправив навчатися саме до тієї школи де працював його колишній викладач². Що характерно, Ганна також вказувала, що Л. Смоленського «я, як і всі його учні й учениці, боготворила»³.

У спогадах Є. Чикаленка знаходимо й докладний опис зовнішності викладача: «Це був середнього зросту, широкий в плечах, трохи сутулий, з завжди нахиленою задуманою головою середнього віку чоловік. Широке чоло, короткий ніс та борода робили обличчя його дуже подібним до Сократового, хоч сам Смоленський, оповідаючи учням про гунів, раз у раз усміхаючись, казав, що вони обличчям подібні до нього; але з гунами у нього було спільного хіба тільки

¹ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). Київ: Темпора, 2011. С. 61–62.

² Чикаленко Г. Матеріали до біографії Євгена Чикаленка / Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. Київ: Темпора, 2009. С. 374.

³ Там само. С. 375.

обрідне волосся на бороді та вусах, очі ж були не вузьенькі монгольські, а великі карі і такі привабливі, що не хотілося відірвати від них своїх очей»¹.

Крім того, Є. Чикаленко підкреслював беззаперечний авторитет Л. Смоленського серед учнів і його вимогливість до дисципліни: «Коли він починав говорити, то голову підносив високо, оглядаючи своїх слухачів, і всі слухали його з захопленням, затаївши дух; а коли траплявся якийсь шибеник, що й на його лекціях не сидів тихо, то Смоленський без жалю викидав його з класу. Навіть в Одеській військовій школі, де юнкери до цивільних учителів ставились з високою, як до «шпаків», і не зважали на них, Смоленського поважали і слухали з увагою»². Зрештою, на автора спогадів певний вплив справляли й ті історичні факти й інтерпретації історичних подій, які він дізнавався від Л. Смоленського. Про деякі з них він залишив дописи у своїх мемуарах³.

Є. Чикаленко згадував, що Л. Смоленський народився і вчився в Одесі, «а університет скінчив у Києві, де під впливом товариства В. Антоновича та М. Драгоманова став свідомим українцем, але розумовим, бо стихії української у нього не було, і він майже не вмів говорити по-українському. Він завжди, сміючись, казав, що він не українець родом, а «одеський міщанин», але вважає своїм обов'язком, як це пи-

¹ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 62.

² Там само.

³ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 63, 64, 65.

сав у своїй знаменитій «Сповіді» В. Антонович, працювати для українського народу, на території якого він живе, хлібом якого він годується, тим більше, що і його рідну Одесу заснували запорозькі козаки під назвою – Хаджибей»¹.

Є. Чикаленко підкреслював, що через своє українофільство Л. Смоленський не мав роботи в державних гімназіях, але маючи підтримку військового міністра Дмитра Мілютіна міг працювати у військовій школі, наголошував, що своїми лекціями та промовами, які виголошувалися російською мовою, Л. Смоленський сприяв формуванню української національної свідомості у своїх учнів та слухачів і давав йому таку оцінку: «це був один з найвидатніших українців, яких мені довелося зустрічати в своїм житті»².

Надзвичайне враження на юного Є. Чикаленка справило виконання Л. Смоленським української пісні. Юнака приємно здивувало, що його вчитель «цей бог, якому всі поклоняються, співає мовою, за яку мене карали, ганьбили, перекривляли; мовою, якої я почав соромитись, хоч в душі любив... Щось підкотилося мені під горло, і раптом я розплакався, голосно схлипуючи»³. З того часу, як згадував Є. Чикаленко він перестав соромитися розмовляти українською мовою, «бо знав, що й Смоленський

¹ Там само. С. 64.

² Там само.

³ Там само.

вважає її за свою рідну»¹. Разом з тим, після цієї події Є. Чикаленко почав своє знайомство з українською літературою. Причому, першою стала книга Миколи Гоголя «Вечера на хуторі близ Диканьки», яку йому дала почитати дружина директора пансіону, на думку Є. Чикаленка, «очевидно, за порадою Смоленського»². Особливо його вразила повість «Гарас Бульба» і він «цілими днями не міг ні про що думати, як тільки про запорожців у червоних жупанах з оселедцями на голові»³.

Тобто, вплив Л. Смоленського на формування української свідомості Є. Чикаленка почався ще в юному для того віці. Слухання лекцій відомого викладача, перебування поряд з ним в позанавчальний час справляло незабутнє враження на Є. Чикаленка, підтримувало його українські погляди і любов до рідної мови та історії. Звісно, відносини між ними перебували лише на рівні учень-вчитель, зокрема, Є. Чикаленко у своїх мемуарах не згадував про якісь свої розмови з улюбленим викладачем. Л. Смоленський напевно і не уявляв наскільки сильним був його вплив на молодого Є. Чикаленка. Невдовзі, у 1875 р., той вступив на навчання до реальної школи міста Єлисаветград, відтак, спілкування зі Л. Смоленським на певний час припинилося.

¹ Там само. С. 65.

² Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 65.

³ Там само.

Повернення Є. Чикаленка до Одеси відбулося аж восени 1894 р. Його старші діти почали ходити до школи, тому він винайняв для своєї родини помешкання в місті, але сам там проживав лише у зимові місяці року. В Одесі Є. Чикаленко відновив спілкування зі Л. Смоленським і згодом, відгукнувшись у тому числі і на його запрошення, вступив до Одеської громади.

Потрібно сказати, що Л. Смоленським був одним із засновників та лідерів Одеської громади. Більше того, навіть її засідання переважно відбувалися у нього вдома: «на Старопортофранківській вулиці в завулку за лікарнею очних хвороб, де будинки були лише з одного боку і майже не було ліхтарів, жила родина Смоленських в одноповерховому будинку, куди входили з двору. Він мав невеликий кабінет весь від підлоги до стелі заставлений книжками. Прості дешеві меблі – спартанське ліжко, дешевенький стіл і таке ж коло нього кріселко. Прикрасою були тільки портрети революційних діячів... Велика кімната, прямо з приходу, була найчастішим місцем, де відбувалися збори Одеської громади»¹. Ганна Чикаленко теж згадувала, що одеські громадівці збиралися найбільше у Л. Смоленського, Михайла Комарова (Комара), «але часто також і в нас» і вона теж із захопленням слухала промови свого вчителя історії².

¹ Цит. за: Музичко О. Рід Смоленських в історії української культури: популяризатори, методологи, козакознавці. С. 68.

² Чикаленко Г. Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка. С. 375.

Про цей період свого життя Є. Чикаленко теж залишив цікаві спогади. Він писав, що Смоленський «користувався в одеській Громаді безмежним авторитетом та загальною повагою, він був там центром, невибраним головою»¹. А також підкреслював, що той «був касиром громадським та її ідеологом; він не раз доводив, що Громада київська, а за нею й одеська мають через Кирило-Методіївське братство преемственный зв'язок з тими українськими братствами, що колись врятували Україну від полонізації, і прорікав, що колись отакі організації, як громади, врятують Україну і від московського ярма»². Дізнаємося, що лідер одеських громадівців постійно наголошував на тому «що саме вже існування Громади, хоч і без усякої роботи, має величезне значіння: вона гуртує, підбадьорює людей, не дає завмерти ідеї національного відродження»³.

Крім того, Є. Чикаленко вказував на значний вплив Л. Смоленського не тільки на діячів громади, але й на тих жителів Одеси, які різною мірою цікавилися українофільською тематикою, адже «Взагалі Л. А. Смоленський був центром, коло якого гуртувалися і набиралися духу не тільки громадяни, а й так званий «суголосний ґрунт». Кожної неділі годин з 11 ранку до Смоленського сходилося багато всякого

¹ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 141.

² Там само. С. 141–142.

³ Там само. С. 143.

народу»¹, на зустрічах обговорювалися різноманітні теми, у тому числі й політичні та громадські, причому, «Найбільше говорив сам господар, який вабив до себе не тільки своїм глибоким і широким розумом, а й надзвичайною щирістю та сердечністю»². Є. Чикаленко неодноразово згадував про ораторський талант Л. Смоленського³, але декілька разів зауважував, як видається з жалем, що той не знайшов можливості і бажання написати й опублікувати праці ні на суспільну, ні на літературну тематику⁴. О. Болдирев пояснював відсутність у Л. Смоленського друкованих праць його завантаженістю приватною викладацькою практикою, якою він був змушений займатися, щоб забезпечувати свою велику родину, адже після арешту 1882 р. не бажав працювати в державних навчальних закладах, підпорядкованих міністерству освіти «щоб не допустити насильства з боку цього відомства за свої переконання»⁵.

Яскравим прикладом впливу промов Л. Смоленського на слухачів став випадок з відомим філософом Володимиром Лесевичем. Перед самим

¹ Там само.

² Там само. С. 143–144.

³ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 62, 63, 76, 144.

⁴ Там само. С. 63, 90, 144.

⁵ Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. URL: https://web.archive.org/web/20091027090613/http://geocities.com/doctorpro2002/boldyrev/hromada__1.htm (дата звернення: 26.01.2023).

його від'їздом з Одеси, одеська українська громада влаштувала з ним останню зустріч. На ній виступив і Л. Смоленський. Його промова вразила усіх присутніх глибиною розуміння українського національного питання. Безпосередні враження В. Лесевича від неї записав Є. Чикаленко: «Коли, вертаючись з вечері, нас кілька душ сіло з Лесевичем в просторий городський фаєтон директора Сирітського Дому, то він сказав нам приблизно так: – Я розмовляв з багатьма видатними українофілами: я знав Антоновича і Драгоманова; обидва вони намагалися схилити мене до українофільського руху, але й від них ніколи я не чув такого обґрунтування українського питання. Навіть уявити собі не міг, що його можна так глибоко обґрунтувати. Да, надзвичайна людина Смоленський. Я чув про нього в Петербурзі, але він перевершив усі мої сподівання. Я, знаєте, почував себе просто хлопчиком, мені ніяково було, що я нічого в цім питанні не знаю»¹.

Разом з тим, Є. Чикаленко згадував про суперечки між іншим лідером громади, М. Комаровим (Комарем), та Л. Смоленським стосовно мети діяльності громадівців. М. Комаров наголошував на важливості регулярної праці, здебільшого літературної. Бачення Л. Смоленського було іншим: «чи будемо ми працювати над відродженням української нації, чи ні, а вона таки воскресне, бо коли настане в Росії якась

¹ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 146.

конституція чи взагалі свобода, то народ скористується цією свободою для свого відродження»¹. При цьому, Смоленський доводив «що треба йти за Драгомановим» і вважав «ціннішою працю над добуванням ліпших політичних та соціально-економічних умов життя»². Вважаємо, що у цьому контексті буде доречно навести характеристику поглядів Л. Смоленського, якими їх бачила у своїх спогадах Софія Єгунова-Щербина. Вони досить добре демонструють «драгоманівський» підхід Л. Смоленського до суспільно-політичної діяльності: «Він надавав величезного значення в історії національному принципу. У розумінні національної проблеми у Смоленського не було ні ідеї месіянзму, ні культурної, об'єднальної зверхності упривілейованих, сильних націй, в основі його світогляду лежала глибока повага до національних особливостей кожної народності, до її прав на самовизначення. Він був прихильником федеративної основи і демократично-республіканських державних форм. Коли він говорив, що «свобода однієї людини або народу кінчається там, де починається свобода другого», коли він говорив про «народи-плебей», що їх культурну міць придушено військовою силою якої-небудь великої держави, або про народи, що утворили (як Швейцарія) маленькі державні одиниці на основі обопільної національної поваги і спільних історичних переживань, його промови були

¹ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 147.

² Там само.

перейнятї таким глибоким пересвідченням, таким почуттям людськості, толерантності, таким розумінням волі в кращому значенні цього слова, яких мені не доводилося зустрічати потім. Ворог самодержавству, він був і ворогом усякому насильству, коли, ким і во ім'я чого-б воно не робилось»¹.

На жаль, важкі життєві матеріальні обставини, а також смерть доньки спричинили нервові захворювання і через це 22 лютого 1900 р. у Л. Смоленського стався удар і як наслідок цього – повний параліч². Через півроку він став на ноги, але, як згадував Є. Чикаленко «хоч він володів і руками й ногами, як і перше, але загубив усю свою інтелігентність. З видатного, високоталановитого проповідника відродження української нації став звичайним собі чоловіком, яких було багато в Громаді. Він регулярно ходив на зібрання, мовчки слухав, що там говорилося, голосував разом з іншими, але найбільше інтересувався вечерею, хоч уже нічого не пив»³. Г. Чикаленко вказувала, що хвороба Л. Смоленського була горем і для неї і для батька⁴.

¹ Єгунова-Щербина С. Одеська громада кінця 1870-х років: Спомини // За сто літ. 1928. Кн.2. С. 194–195.

² Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. URL: https://web.archive.org/web/20091027090613/http://geocities.com/doctorpro2002/boldyrev/hromada__1.htm (дата звернення: 27.01.2023).

³ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 150.

⁴ Чикаленко Г. Матеріяли до біографії Євгена Чикаленка. С. 376.

Втрата лідера негативним чином відбилася і на Одеській громаді. Зокрема, той же Є. Чикаленко у листі до Івана Липи від 19 березня 1901 р. з прикрістю констатував: «В Одесі тепер погано: пропав Смоленський, пропала і єдність»¹.

8 листопада 1905 р. нервовий напад повторився й 11 листопада Л. Смоленського не стало². Є. Чикаленко у мемуарах помилково датував його смерть 1906 р. Він згадував, що коли дивився на хворого Л. Смоленського, то «раз у раз жалкував, чому він не вмер тоді, коли заслаб... якби він помер тоді... то в той глухий безпросвітний час смерть його була б величезною демонстрацією, як похорон М. В. Лисенка в Києві. За труною Смоленського пішло б пів-Одеси, бо він був незвичайно популярний не тільки серед інтелігенції, а й серед нижчих шарів одеської людності»³.

Безумовно, беручи участь у діяльності Одеської громади, Є. Чикаленко отримував необхідний досвід українського суспільно-політичного діяча. Видається, що Л. Смоленський і тут був для Є. Чикаленка зразком громадського лідера, на якого можна було рівнятися. З тексту спогадів останнього зрозуміло, що ав-

¹ Старовойтенко І. Євген Чикаленко: людина на тлі епохи. С. 329.

² Болдирев О. В. Одеська громада: історичний нарис про українське національне відродження в Одесі у 70-ті рр. XIX – початку XX ст. URL: https://web.archive.org/web/20091027090613/http://geocities.com/doctorpro2002/boldyrev/hromada__1.htm (дата звернення: 27.01.2023).

³ Чикаленко Є. Спогади (1861-1907). С. 150.

тор здебільшого розділяв політичну програму Л. Смоленського.

У підсумку можемо зробити такі висновки. Основним джерелом інформації про взаємини Л. Смоленського та Є. Чикаленка є спогади останнього. За ними їхнє знайомство можна чітко розділити на два основних періоди: у 70-х рр. ХІХ ст. Є. Чикаленко був учнем Л. Смоленського, а в 90-х рр. належав до Одеської громади, лідером якої був його колишній вчитель. У мемуарах знаходимо чисельні дописи, у яких автор надзвичайно позитивно характеризував Л. Смоленського як викладача та громадського діяча. Є. Чикаленко вважав його одним з найвидатніших українців серед тих з якими був знайомий і доволі часто згадував про, напевно, визначальний вплив Л. Смоленського на початок формування своєї української національної свідомості.